

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ներսիսեան դպրոցի 75-ամեակի առթիւ։—Թ. Հայոց Հրատ. ընկերութիւնը։—Բազմավէպ'ը եւ եղբայրութեան քարոզը։

Մայիս ամսին մեր միջնակարգ դպրոցներինց մէկը տօնեց իր 75-ամեակը։ Ներսիսեան Դպրոցն էր այդ, որը գոյութիւն ունի իբրեւ հայոց հոգեւոր Դպրանոց (սեմինարիա)։ Որպէս յայտնի է, ըստ Ռուսիայի հայոց հոգեւոր կառավարութեան (=պոլոժնիկե), ամեն հայոց հոգեւոր թեմ (—վիճակ, եպարխիա) իրաւունք ունի մի-մի հոգեւոր Դպրանոց ունենալու. իսկ այդպիսներ Ռուսիայում վեցն են—Երեւանի, Շուշա, Շամախու, (որի սահմանի մէջ է նաև Բաքուն), Թիֆլիսի Վրաստանի և Իմերեթիայի, (=որի մէջ և Գանձակ, Քուլթայիս, Գորի, Ախալցխա, Ախալքալաք, Բաթում), Ասորախանի (որի մէջն է և Հիւսիսային Կովկասը՝ Ղզլար, Մոզդուկ, Արմաւիր, Թեմիրխան-Շուրա և այլն, և Անդրկասպեան երկիրը—Մերե, Ասիսաբադ և այլն) և, վերջապէս, Բեսարաբիայի թեմը (որի մէջ է մնացեալ ամբողջ Եւրոպական Ռուսիան, Դորա մէջ Նոր-Նախիջևանը, Մոսկւան, Պետերբուրգը, առաջնորդանիստ քաղաքը՝ Քիշնեւ)։

Այդ վեց թեմերից Դպրանոցներ ունին Թիֆլիսը, Երեւանը, Շուշին, Նոր-Նախիջևանը (վերջինս Բեսարաբիայի թեմի համար). իսկ Շամախին և Ասորախանը Դեռ ևս չունին. էջմիածինն էլ, իբր կենդրոն, ունի իր հոգեւոր ճեմարանը։ Վերջինս մի քանի ամիս առաջ տօնեց իր 25-ամեակը, Երեւանինը 1888-ին տօնել է չիսնամեակը, այժմ՝ Ներսիսեանը, մայիսի 21-ին տօնեց իր 75-ամեակը։

Ներսիսեան դպրոցը հիմնեց երբ Դեռ ևս ռուսահայոց հոգեւոր կառավարութեան կանոնադրութիւնը չկար. և նա հիմնել էր ոչ որպէս թեմական Դպրոց, այլ առ հասարակ որպէս հայոց լուսաւորութեան մի կենդրոն։ Ոչ թէ թեմն է նորան սրեղծել, այլ Ներսէս Աշտարակեցին, թէև ճիշտ է որ այն ժամանակ Թիֆլիսի թեմա-

կալ առաջնորդ էր նա: Եւ արդար է որ Դպրոցն էլ վերջը հէնց նորա արեղծողի անունովը Ներսիսեան կոչւեց:

Երբ այդ Դպրոցը հիմնւեց—Երեւանեան նահանգը, և Դորա մէջ էջմիածինը, Դեռ ևս պարսկական իշխանութեան ներքոյ էր. և կարգին Դպրոց կարելի էր միայն ուսաց իշխանութեան սահմաններում երեւակայել:

Լազարեանները արդէն սկիզբ էին Դրել հայոց լուսաւորութեան գործին—հիմնելով իրենց ճեմարանը Մոսկայում: Բայց սա հեռու էր Ժողովրդի հողից: Եւ նոքա էլ զգացել էին այդ. Դեռ ևս Դարուս սկզբին նոյն Լազարեաններից մէկը կրակով թէն փոքրիկ բայց ինչ և է մի գումար էր թողել Կովկասում հայոց Դպրոց հիմնելու Դէպքի համար:

Ներսիսեան Դպրոցը իր Ժամանակի հայկական լուսաւոր ազգասիրութեան մի արուայացալուծիւնը եղաւ, ինչպէս Դարանից քիչ առաջ Լազարեան ճեմարանի բացումը և, ինչպէս Դարանից Դեռ շատ առաջ, 18-րդ Դարում Մխիթար Արքայապետ ձեռնարկութիւնը արեւմտեան հայութեան մէջ, մի գործիչի, որի օրինակը, որպէս թուում է, յետագայում, իշխանի պէս աչքի առջև է ունեցել բարձրին ձգտող ամեն հայ գործիչ, մինչև ներկայ Դարուս առաջին քառորդը: Ներսիսեան Դպրոցի հիմնարկութիւնը այդպիսով արդիւնք է Դեռ ևս հին հայութեան ազգասիրական ձգտումների—չկապւած ոչ մի քաղաքի, ոչ մի թեմի և ոչ իսկ լոկ Կովկասի սահմանների հետ, այլ կապւած ընդհանուր հայութեան հետ: Ժամանակն էր այդպէս: Եւ երբ Ժամանակի ընթացքում, Ներսիսեան Դպրոցը աւելի ու աւելի մօտեցաւ թեմական Դպրոցի տիպարին, այնքան աւելի անհրաժեշտութիւն զգացւեց մի նոր Դպրոցի, որը իր վրայ կրէր ընդհանրութեան Դրոշմը: Եւ արեղծւեց Վեորգեան ճեմարանը, որի գաղափարը, իբրև կենտրոնական Դպրոցի, փայփայլում էր Դեռ Դարուս սկզբներում, և ամենից շատ՝ նոյն Աշտարակեցու կողմից, բայց որը չէր կարող իրագործւել այն Ժամանակ—էջմիածինը պարսկական իշխանութեան տակ լինելու պատճառով, իսկ յետոյ—Ներսիսեան Դպրոցի պատճառով, որի արեղծողը յետագայում կաթողիկոս եղաւ, Թիֆլիսը Դարձնելով իր երկրորդ աթոռանիստ տեղը—իր հիմնած Դպրոցը իր աչքի առջև:

Եթէ աչքի անցնէք այդ Դպրոցի առաջին քառորդ Դարու պատմութիւնը, կ'տեսնէք, ի բաց առած միայն ԱբամԴարեանի մի քանի տարիները—շատ քիչ մանկավարժական արդիւնք, բայց շատ մեծ աշխուկներ, շատ մեծ անկարգութիւններ. նոյն իսկ երկրորդ քառորդ Դարում, Դարձեալ ի բաց առած մի փոքրիկ շրջան—Շանշեանի տարիները,—կրկնել է նոյնը:

Որովհետեւ... մեր Դպրոցները չեն ունեցել մանկավարժական ղեկավար մարմին, և հերոսեան Դպրոցն էլ կրել է այդ մարմնի պակասութեան բոլոր հետեւանքները:

Իշխանութիւն բանեցնելու ձգտումը եղել է շեկավոր սկզբունքը մեր Դպրոցների կառավարութեան: Եւ մի անգամ այդ ձգտումը աւելի շեշտով արտայայտել է հոգեւոր բարձր կառավարութիւնը, այլ անդամներ—հոգաբարձութիւնները:

Բայց մի բարձր դպրոցական խորհուրդ, բարձր Դպրոցական տեսչութիւն միշտ պակասել է հայոց Դպրոցներին—ի սկզբանէ մինչև այսօր: Այդ կացութեամբ—միշտ և հանապազ—Թէ Դպրոցական, ծրագիրներն են շարունակ փոփոխուել, Թէ ուսուցիչները ու տեսուչները: Իշխող Դրութիւնը եղած է անորոշութիւնը:

Այդ նոյնը, բայց միայն շատ աւելի վատթար Դրութեամբ, իշխել է Երեւանի և Շուշա՝ Թեմական Դպրոցներում:

Դպրոցները կառավարող երկու մարմինների մէջ—հոգեւոր կառավարութեան ու հոգաբարձութիւնների—Թաքուն կամ բացարձակ կռիւը ջաճախ այդ Դպրոցների կեանքի էութիւնն է կազմել:

Հայկական մամուլը այդ խնդրի մէջ—որ և մամուլի ամենամեծ խնդիրներից մէկն է կազմել—որ է աշխատեց պարզութիւն մտցնել, խնդիրը իրօք ուսումնասիրել Դպրոցական շահերի տեսակէտից, այլ, ընդհակառակը, ինքն ընդգրկեց մրցող, կռուող մարմիններից մէկի կամ միւսի Դատը: Մեղու Հայաստան, Մշակ, Արձապանք, Նոր-Ռար—այդ պատկերն են ներկայացրել անցեալում, և, կանգուն մնացածները—այժմ էլ շարունակում են նոյն շերտը, որ, կարող ենք ասել, միայն բարբարոսի շեր է Դպրոցական այն քան փափուկ գործի մէջ:

Ի՞նչ է եղել այդ Թերթերի իրար Դէմ մղած Դպրոցական անվերջ կռիւների աստաղը: Ուրիշ ոչինչ—բայց եթէ այս, Թէ ու

փոշմակիցներ ընտրուին հոգաբարձուներ— Դպրոցի վրայ իշխելու համար, եւ, մի գոյնի հոգաբարձութեան ժամանակով— միւս լրագրի բոլոր քանքը եղած է սուր ու շորշ բաներով հոգաբարձութեան վարկը վայր ձգել, բայց միմիայն իր գոյնի հոգաբարձութիւն առաջացնելու համար, որպէս զի, Դերերը փոփոխուած Դպրոցում, մինչ այդ պաշտօնանոշ թերթը կարարելապէս նոյն ձևով, նոյն տարրիկացով յարձակութեան գործինոր հոգաբարձութեան վրայ, բայց իսկապէս՝ հակառակորդ թերթի վրայ:

Եւ մեր ինչ՞ Դպրոցները կրել են մեր օրաթերթերի մեծ մասամբ անմիտ կամ աւելի լաւ՝ չարամիտ կռիւների և մրցութեան բոլոր Դառն հետեանքները: Դպրոցները եղած են իրար Դէմ կռուելու և իրար անւանարկելու ղէնքերից մէկը, շնորհիւ Դպրոցական կառավարութեան բացակայութեան:

Եւ նայած թէ եջմիածինը որ և է տրւած ժամանակում զի կուսակցութեան հետ էր, նա էլ ձեռք ձեռքի տրւած զնում էր նորա հետ կամ նորան հակառակ, աշխարհելով հոգաբարձական կանոնադրութեան այս ու այն կէտը յարգել կամ չը յարգել:

Մեր մամուլը Դպրոցական մեծ խնդրի մէջ երբէք չը կարողացաւ վերանալ նեղ կուսակցական-եսասիրական շրջանակից: Մամուլի բոլոր օրդանները ոչ միայն չարիքների Դէմն առնելու վրայ չէին մտածում, այլ և բարեկարգութեան խնդիրներ յարուցանելուց խոյս էին տալիս, այս պարզ հաշուով, որ բարեկարգութեան սէփիմի ներքոյ՝ Դժար էր կուսակցական կամայականութիւններ կարարել: Օրինակ, ամեն տարի ուսուցիչներ փոփոխելու կարգը ծնունտու անկարգութիւն էր, որի Դէմ այդ թերթերից ամեն մէկը իր հոգաբարձական թեկնածուներին ընտրած տեսնելու յուսով՝ կը կամենար ոչ իր կուսակից ուսուցիչները արձակել և նոցա տեղը— իր կուսակիցները կարգել:

Գաւառներից կ'տեսնէիք թշմակցութիւնների ընտեր թեմական կամ ծխական Դպրոցների այս ու այն ուսուցչի ու տեսչի հասցէին, ուր թշմակիցը, յաճախ մի խանութի գործակապար, նոցա մանկավարժական հմտութիւնների մասին էր խօսում— թեր կամ Դէմ, որպէս զի Դոբանով Դրդի տիշական հոգաբարձութեան

վրայ՝ արձակելու կամ պահելու ակնարկածներին. և այդ ամենի ատարադր լինում էր այն, թէ այս ինչ ուսուցիչը մեր թերթերից որին էր բաժանորդ...

Ոչ մի ուսուցիչ պահով չէր և չէ իր պաշտօնի համար. ամեն ոք արձակած է համարում րարին լրանալիս: Լաւագոյն ուսուցիչն անգամ տեսնում է իրեն այն դիրքի մէջ, ուր իր պաշտօնի մէջ փնալ-չփնալու խնդիրը կախած է տեսչին բայց աւելի ևս՝ հոգաբարձութեանը առանձին ծառայութիւններով հաճոյանալու րարամարտութիւնից կամ հնարագիտութիւնից:

1888 թւականին մամուլի մէջ մի երկարատե և կրքոտ բանակուի ծագեց մի թերթի ու մի ազատ կացուցած ուսուցչի միջև այն առիթով, որ նախկին ուսուցիչը, իմանալով որ ինքը արձակած է տեսչի հնարովի տեղեկութիւնների հիման վրայ, դիմել էր Վաթոյիկոսին խնդիրով որ հոգաբարձութեան նիստի մէջ տեսչի հաշորդած տեղեկութիւնները պաշտօնական քննութեան ենթարկեն: Տեսուչը, որի անշնական շահերին չարմար չէր գալիս այդ ուսուցիչը, սորան հեռացնելու համար հոգաբարձութեանը յայտնել էր այսպիսի բաներ թէ այդ ուսուցիչը դասերին կանոնաւոր կերպով չէր յաճախում և դասընթացը չէր անցել: Եւ բաղդի, տարօրինակ իրոնիալով, այդ ասել էր մի ուսուցչի համար, որի մասին լաւագոյն վկայութիւններ էին տալել նոյն այն թերթի մէջ: Եւ այդպիսի պահանջը՝ տեսչի տեղեկութիւնները քննելու՝ նոյն այդ թերթը յայտարարեց դպրոցի «ինքնավարութեան խախտումն»: Պարզ խընդիրը որ բարձր իշխանութիւնը տեսչի, ուրեմն և հոգաբարձութեան, պարճառաբանութիւնները ստուգէ քննիչների ձեռքով— յայտարարում էր «ինքնավարութեան խախտումն»: Հոգաբարձութիւնը դառնում էր ուրեմն նաև կատարելապէս «ինքնավար» զրպարտութիւններ յօրինելու և ոչ ոք իրաւունք չպիտի ունենար նոյն իսկ մի բան քննելու, ստուգելու...

Հոգաբարձական մարմինը, իրր դպրոցական վարչական լիազօր մարմին—ահա այն իմաստութիւնը, որից դէլ մտածելն անգամ մեղք էր համարում մեր մամուլի մի մասը: Իսկ միւս մասը—իսկապէս նոյնն էր կատարում—բայց միայն թէօրիալով պաշտպանելով բարձր հոգեւոր կառավարութիւնը—ներկայ դէպքում՝ կաթողի-

կոսի յաճախ նաև առաջնորդի—իրաւունքները՝ միջամտելու տեղական հոգաբարձութեան տնօրինութիւններին:

Վերջերս, թերթերից մէկը ամեն բանի շեշտ դրած լինել է կարծում բարձր հոգևոր կառավարութեան տիրապէս կառավարելու մէջ, մի բան, որի անհնթութիւնը զգացել են բոլոր կաթողիկոսները, բացի... Կարթեցի Յովհաննէսից... Ի՞նչ է, այդ շեշտ նա նոր է գտել, բայց նա այդ յայտարարում է այժմ աւելի խրոխտ ձևով, որպէս մէկը, որ շատ վստահ է իր ռեցէպտի զօրութեան վրայ...

Եւ ահա, այս վիճակի մէջ, Դպրոցները չունեցան հաստատուն և միօրինակ ծրագիր անգամ, և ոչ էլ մի մանկավարժական ընդհանուր շեկավարութիւն: Ուսուցիչները գործել են ամեն մէկը իր խելքի կտրածին պէս, ամեն մի թեմական Դպրոցում տարբեր ծաւալով: Ո՞վ կ'կարծէր թէ ամեն տեսչի օրով ուսուցչական խումբը, Դպրոցներից ամեն մէկում, իր պարտքն է համարել թեմական Դպրոցների ծրագիրներ մշակել—միշտ կիսատ թողնելով գործը և երբէք էլ տպագրւած ու քննադատւած չլինելու բաղդին արժանանալով: Միմիայն Ներսիսեան Դպրոցը քանի-քանի անգամ ձեռնարկել է այդ գործին—բոլորովին անհետանք վախճանով:

Դպրոցական յառաջդիմութեան շահերը թելադրեցին մեզ մեր անշեկավար Դպրոցների հանգամանքները ներկայացնել Մուրճի մէջ և առաջարկել Դպրոցական-վարչական ռեֆորմ (Տես Մուրճ 1892 թ. № 9 և 10): Ռեֆորմը պիտի կայանար մեր Դպրոցները շեկավարող մի բարձր մարմին ստեղծելու մէջ, որի անդամները պիտի ընտրւէին մեր բոլոր թեմական Դպրոցների հոգաբարձութիւնների ձայնաւորութեամբ ու հաստատուէին կաթողիկոսի ձեռքով, եօթական տարի ժամանակամիջոցով: Այդ բարձր մարմինը—ուսումնական-վարչական հոգաբարձութիւն—պիտի պարտականութիւն ունենար Դպրոցական ծրագիրներ մշակելու—թէ ծխական և թէ թեմական Դպրոցների համար, անշուշտ կաթողիկոսի հաստատութեամբ, մանկավարժական հրահանգներ մշակելու բոլոր ուսուցիչների համար, հաւաքելով նախապէս ուսուցիչների Դիտողութիւնները, ապա՝ վերահասու լինէր Դպրոցական Դասաւանդութեան և քննութիւններին, անձամբ, կամ նշանակւած անձերի միջոցով, և այլն. միշտ տպագրած հաշիւներ ներկայացնելով կաթողիկոսին ու ընդհանրութեանը:

իր գործունէութեան և ամեն տարի կատարած շարժական յառաջդիմութեան մասին:

Տեղական հոգաբարձուները կ'շարունակէին մնալ թէ փոփոխական կառավարութեան համար և թէ որ և է ձայն ունենալով տեսուչ և ուսուցիչներ ընտրելու մէջ, բայց արդէն այն եղանակով որ զուտ քմահաճութիւնները զսպած մնային:

Մեր առաջարկը չէր շոյում ոչ ոքի քմահաճութիւնը—ու այս ու այն կուսակցութեան և ոչ հոգեւոր կառավարութեան: Եւ, չնայած որ ամեն երկրում, ուր եւրոպական իմաստով շարժումներ կան, մեր առաջարկած մարմինը այս կամ այն ձևով գոյութիւն ունի, մեր այդ առաջարկը մնացել է ցայժմ չիրագործւած: 1892-ից շէս փակեցան հայոց ծխական շարժումները նախկին դրութեամբ, բայց մնացած են Գէորգեան ճեմարանը և թեմական մի քանի շարժումներ, որոնք ամենը մնում են առանց ընդհանուր շարժական շնչավարութեան: Դորա փոխարէն՝ հոգեւոր կառավարութիւնը փերջին տարիներս սկսեց փորձեր անել ուղղակի տեսուչներ նշանակելով այս ու այն թեմական շարժում, մի բան, որը զուրկ է որևէ առողջ իշխանից: Գոյութիւնները առայժմ եղած են միակ հետեւանքը այդ ձև կառավարութեան: Իսկ ներկայումս Վաթոյիկոսի կարգադրութեամբ թեմական շարժումների համար հոգաբարձական նոր ընտրութիւններ պիտի կաշնան Թիֆլիս, Երևան ու Շուշի, ազդարարութեամբ, որ հոգաբարձուներից երկուքը պիտի լինեն հոգեւորականներ... Ինչ ամուլ միտք, ինչ ողորմելի միտք: Եւ իբր թէ այդ միտքը ծնունդ է հոգաբարձութեան մեր շարժումների համար... Ինչ ողորմելիութիւն... Դա, շարժար, մի հանձնարել միտք է պարտելու այն անտարբերութիւնը, որ ցոյց է տուել հրապարակի վրայ շառաչող մոմուլը շէսի իսկական բարեկարգութեան խնդիրները, պարտելու այն ես-ը, որից շէն մամուլը բան չէր ուզում տեսնել շարժական այնքան քնքոյշ գործի մէջ: Այո, իբրեւ պարտ — հոգաբարձութիւնների մէջ պարտաւորի կերպով բահանալ-անշամներ ընդունել տալը կամ նաև նշանակելը—նոյն իսկ հանձնարել միտք է, բայց իբրեւ շարժական յառաջդիմութեան գաղափարի ծնունդ—շա ծաղր է ամբողջ դարի փորձառութեան վրայ...

Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական ընկերութիւնը ունեցաւ իր տարեկան ընդհանուր ժողովը մայիսի 13-ին, ուր պէտք է քննէր ընկերութեան 1899 թ-ի գործունէութիւնը: Աչինչ միջթարական բան: Ամեն ինչ կրում էր ետ ու ետ գնալու դրոշմ: Մի ոչ շատ հեռաւոր ժամանակաց ընդհանուր ժողովներին, որոնց մասնակցում էին հարիւր ու մինչև իսկ շատ աւելի անդամներ, այժմ փոխարինել են ընդհանուր ժողովներ շուրջ երեք տասնեակ հոգով, ժողովներ, որոնց մի լաւ կէսը ներկայացնում է ընկերութեան պաշտօնատարների կազմը. 14 պաշտօնատար անձեր ունի ընկերութեան վարչութիւնը և խմբագրական մասնաժողովը, իսկ ընդհանուր ժողովներին, ահա երկու փարի է, զալիս են տեղ բռնելու որ և է 15—20 հոգի ոչ-պաշտօնատար անդամներ... Ընդհանուր ժողովը կուլած է քննելու վարչութեան և խմբագր. մասնաժողովի գործունէութիւնը, և խնդիրները քննում են այնպէս, որ ամեն մի պաշտօնակցի ձայնին միանում է կամ նորան հակառակում միմիայն մի հատ ոչ-պաշտօնակցի ձայն: Բաւական է որ պաշտօնատարների կազմի իր կողմն ունենայ որ և է հինգ ձայն սոսկ անդամներից, երբեմն նոյն իսկ երկու ձայն, կամ մի հատ ձայն, — և արդէն ձայների առաւելութիւնը միշտ ապահոված կ'լինի յօգուտ վարչութեան: Պարզ հաշիւ. ժողովի մէջ են 14 պաշտօնատարներ. մի ժողովի մէջ 29 հոգով, որոնցից 14-ը պաշտօնատարներ են, բաւական է որ մի հատիկ ձայն աւելանայ նոցա կողմի վրայ, որ կազմւի 15 ձայն ընդդէմ 14-ի. և այդ մէկ ձայնն էլ կարող է լինել մի անդամինը, որը ծառայող է ընկերութեան: Վարաւորապէս նոյնն է երբ ժողովը կազմւած է 30—35 հոգուց, և աւելի վար, երբ ժողովը կազմւում է 29-ից էլ պակաս անդամներից: Այդպիսի ժողովները արդէն կորցնում են այն նշանակութիւնը, որ սովորաբար յատկացւում է տարեկան ընդհանուր ժողովներին: Դո՛քա անսուղջ ընդհանուր ժողովներ են, ուր շատ Դժւարութեամբ կարող է որ և իջէ մէկի անկախ ձայնը իրեն նոյն իսկ լսելի անել, երբ այդ ձայնը որ և է կերպ հակառակում է պաշտօնատարների խմբի այս ու այն հայեացքին, այս ու այն նոյն իսկ տգեղ, եթէ արդէն չասենք նաև անօրինի արարքին:

Ահա մի այդպիսի ժողովի մէջ կարգացում է նախկին (1899)

փարւայ ընդհ. ժողովի արձանագրութիւնը: Ինչ փարօրինակ բան-
կարդալ ժողովականների առջև թէ՛ ո՛վ ի՞նչ ասաց ժողովում: Մի
տարի առաջ, և միամտօրէն հարցնել— ո՞վ ի՞նչ նկատողութիւն ունի
անելու արձանագրութեան մասին: Եւ շեռ աւելին. այդ նոր կար-
դացւող ու շեռ չը հաստատուած արձանագրութեան ներքոյ ստորա-
գրել են մի փարի առաջ եղած ժողովի նախագահը և քարտուղարը:
Ստորագրել են պրծել, — էլ ի՞նչ նկատողութիւն կարող է վերցնել
մի այդպիսի արձանագրութիւն. դուք կապացուցանէք թէ այս ինչ
բանը այդպէս չի եղել, կապացուցանէք նոյն իսկ թէ բաց է թողնուած
որ այս ինչ բանի համար այս ինչ վճիռն է կայացել. դորան կը համաձայ-
նեն նոյն իսկ ամենքը, — ի՞նչ օգուտ. նախագահ ու քարտուղարը արդէն
ստորագրել են պրծել. սխալ է թէ ուղիղ—այդ արձանագրութիւնը
պիտի տպւի: Եւ շեռ նոր ժողովի նախագահը եզրակացնում է
ու վկայում թէ՛ ռուբեմն ընդհ. ժողովը հաստատում է արձանա-
գրութիւնը: Այ՛ ձեզ կոմէդիա...

Եւ ահա առաջ է գալիս արձանագրութեան սխալների մասին ար-
ւած նկատողութիւնների խնդիրը: Ո՛ւր գցել այդ աւելորդ դարձած
բեռը: Զէ՛ որ միայն ձեւի համար կարդացւեց արձանագրութիւնը.
էլ նկատողութիւնս որն է: Եւ ահա, միշտ ի հարկէ ձայների առա-
ւելութեամբ, վճռում են այդ ըստ երևութին ոչ ոքին հարկաւոր
նկատողութիւններն էլ այս փարւայ արձանագրութեան մէջ գցել,
ու զալ 1901 թւականի ընդհ. ժողովի հաստատմանը ներկայաց-
նել, որ ապա տպւի նրկու տարի յետոյ 1902 թւականին լոյս
տեսնելիք տեղեկագրի մէջ, ի մխիթարութիւն 1899 թւականի ար-
ձարագրութեան մասին նկատողութիւններ անող պարոն-անդամնե-
րի...

Ինչ կոմէդիա...

Եւ ձեւի պակասը գալիս է լրացնում արձանագրութիւնների
բովանդակութիւնը ինքը: Արձանագրութիւններ խօ չեն դրա, այլ
անշնորհք ֆէյլդփոններ, բութ սրախօսութիւնների հաւաքածոներ,
ֆիլիպիկներ մի հաստ անձի շէմ, որը երևում է թէ ընդդիմադիր
անդամի պաշտօն է ստանձնել: Ինչ որ ընդհ. ժողովների մեծամաս-
նութիւնն է, այն էլ սովորաբար արձանագրութեան չարկութիւնն
է: Կ'ընտրեն մի այնպիսի նախագահ ու մանաւանդ մի այնպիսի

քարտուղար, որոնք լաւ արտայայտիչ են ճանաչած այդ մեծամասնութեան տրամադրութիւններին, այնպէս որ արձանագրութիւն ու ժողովի մեծամասնութեան տրամադրութիւն իրար լաւ ծածկեն: Եւ այդ տրամադրութեան համար արձանագրութեան մէջ կը խեղաթիւրեն, կ'ալալայեն տեղի ունեցած վիճաբանութիւնները, մէջ կը գցեն այս ու այն անդամի դէմ վիրաւորական, բայց ոչինչ ասող ուներ, միւս կողմից մեծամասնութեան անդամների արտասանած խօսքերը կը ձեւափոխեն, երբ նոցա արտասանողին այդ խօսքերը ամօթանք կը բերին միայն, և այլն և այլն:

Օրինակի համար, կը տեսնէք որ ընդդիմադիր անդամի բերանը կ'շնեն այսպիսի խօսքեր. (անդամ այսինչ) աւելորդ է համարում և Բելինսկու Ռոմանտիզմ յօդաւորութեանը, քանի որ Բելինսկին ընդհանուր եւրոպական հռչակ չէ վաշխում և կան աւելի լուրջ կրիտիկոսներ կան եւրոպական գրականութեան մէջ, (տես տեղեկագիր 1898 թ. էջ 37): Եւ երեւակացե՛ք որ այդ արձանագրութիւնն է իրօք արտասանւած այս խօսքերի. «Ես աւելորդ եմ համարում Բելինսկու Ռոմանտիզմ յօդաւորութեանը, որովհետեւ ռոմանտիզմի մասին Բելինսկուց դէս Եւրոպայում լոյս են տեսել շատ լուրջ աշխատութիւններ, որոնցից կարելի էր աւելի յաջող ընտրութիւն անել»:

Եւ այլն և այլն: Մենք այստեղ չենք կամենում սխալներ ուղղել, այլ միայն դրութիւն ներկայացնել. այդ մէկ օրինակն էլ բաւական է արձանագրութիւնների ոգին բնորոշելու համար: Մի քանի տարի է արդէն որ արձանագրութիւնները սխալեմասիրկաբար այդ ուղղութեամբ են տանուում:

Բայց ընկերութեան այդ ուղղութիւնը դեռ շատ աւելի հեռուն էլ է գնացել. արձանագրութիւններից սկսել են սխալեմասիրկաբար ջնջուիլ ընդհ. ժողովների այն վճիռները, որոնք կայացել են ընդդիմադիր անդամի առաջարկութեամբ, ընդդէմ իրենց՝ ընկերութեան գործերը այժմ շեկավարողների կամքի: Այդ իրողութիւնը հաստատուեց ներկայ մայիսի 13-ի ընդհանուր ժողովի մէջ, և միայն պատիւ կարող է բերել ժողովի գէթ մի մասին, որի աչքին իրողութիւնը այնքան լուրջ թւաց, որ ժողովի չափւած ժամերից երկուսը միմիայն իրողութիւնը հաստատող վկայու-

Թիւնները լսելու և չարիքի շէնքն առնելու միջոցների քննութեանը նախքան, թէև առանց անմիջական հետեանքի... Իրենք մեղադրուողները աշխատում էին պարագլխաւորութիւնը իրենց ուսերի վրայից թռթափել. սեւեք որ վարչութիւնը միայն պարտւում է արձանագրութիւնը այնպէս, ինչպէս վերջինս յանձնուում է իրեն, սպորագրութեամբ ընդհ. Ժողովի նախագահի և քարտուղարի. «Ենք չենք խառնուում այդ գործին»...

Չեն խառնուում.. Եւ հարկաւոր էլ չէ խառնելը այդպիսի բաներ ստեղծելու համար. բաւական է միայն ծուռ ոգի ունենալ. և ծուռ ոգու ընտրածները նախագահութեան և քարտուղարութեան համար իրենց անելիքը արդէն առաջուց գիտեն... Եւ ո՞վ կ'կարծէր թէ այդպիսի նպատակների ծառայեցնուում է նոյն իսկ մամուլի մի օրգան...

Ընդհանուր Ժողովները մարդասակաւ, արձանագրութիւնները անձնական կրքերի օրգան դարձրած: Ի՞նչ յառաջդիմութեան խթան կարող է լինել այդպիսի ուղղութիւնը: Ընկերութեան կոչումը գրքեր տպելն է և գրքեր տարածելը: Ընկերութիւնը հիմնաւ 1879 թ., սկսում է վերակենդանանալ կամ աւելի լաւ ասած՝ կենդանանալ միայն 1891 թւականից: Բայց այս ութը տարիներում ընկերութիւնը յառաջդիմութիւն չի անում. նա մնում է մի կէտի վրայ կանգնած: Գրքերը պիտի դադարէ ըստ յատկութեան և ըստ քանակութեան: Յատկութեամբ գրքերի արժէքը այս ութ տարիներում ոստիո՞ւնաբար ընկել է: Բայց արդէն չի կարելի երկու տեսակ կարծիքի լինել քանակի մասին, որը, ուղէք չուղէք, չափելով միայն կարելի է իմանալ: Էջերի մեծութիւնները տարբեր և գէներ նշանակելը կամայական լինելով այլ և այլ գրքերի համար, գրքերի քանակի համար համեմատապէս ամենից լաւ չափս կարող են ծառայել տպարանական և թղթի ծախքերը: Արդ, դեռ ևս 1892 թւականին «հրատարակութեան» համար բոլոր ծախքերը (տպարան, թուղթ, հեղինակներին վարձատրութիւն) կազմում էին 5.156 ռ., իսկ 1899-ին միայն 4.346 ռ.: Տպարանի ու թղթի համար ծախքերը առանձին ցոյց են տրւած տեղեկագիրներում

միայն 1894 թվականից, երբ շոքա կազմում էին $742+986=1.728$ ուսուցիչ. չկորց —

1895 թ. փոք. 2.424+	թուշթ 970,	միասին 3.394	ուսուցիչ
1896 թ. » 2.743+	1876,	» 4.619	»
1897 թ. » 1.600+	1837,	» 3.437	»
1898 թ. » 1.057+	510,	» 1.567	»

Այսպիսով մօտ 3.400 ուսուցիչ 1895 թ.-ին և մօտ 4.120 ուսուցիչ 1896 թ.-ին՝ փոսարանի ու թղթի ծախքը իջել էր 1898-ին որ և է 1.567 ուսուցիչ... Այդ՝ մի նրբորոգ մասն է 1896 թվականի գրադարանի գործունեության թեման...

Քայց ինչպե՞ս կանգ առնանք 1898 թ-ի վրայ։ Որովհետև ընկերությունների արագաբացվելու արագացումը չէ՛մ առաւ մի խոշոր նւէր (Պօղոսեանի 10 հազարը), որի գումարից 1500 ուսուցիչ աւելացաւ 1899 թ-ի մուտք և ելքին, որի շնորհիւ 1899-ին փոսարանական ու թղթի ծախքը (մէջը հաշւած նաեւ պատկերների ծախք) եղաւ արդէն 2.924 ուսուցիչ, որը նախած Դորան, Դեռ էլի բաւականին պակաս է 1897, 1896 և նոյն իսկ 1895 թվականների հաշւից...

Գրադարանները, ուրեմն, ոչ միայն չի չառաջադիմել, այլ Դեռ զգալապէս պակասել է։ Եւ Դեռ մենք ասում էինք քիչ առաջ թէ նոյն կէտի վրայ է մնացել... որովհետև կ'կամենայինք որ գտնէ այդպէս լինէր...

Իսկ զրբեր փարածելը... նոյն սառուցային կէտի վրայ է։ Դեռ 1895 թ. անդամավճար ստացւած էր 2.520 ու (և մօտ նոյնքան ուսուցիչ գիրք փրւած անդամներին) և հալով վաճառւած էր 2.405 ուսուցիչ. այնպէս որ այդ հաշւով գիրք ցրւած էր Դրամով 4.925 ուսուցիչ. բայց 1899-ին անդամավճար ստացւած է 1.411 ուսուցիչ և հալով վաճառւած է 1646 ուսուցիչ, ընդամենը Դրամով գիրք փրւած ու վաճառւած է. 3.057 ու, ուրեմն մօտ հազար ուսուցիչ աւելի պակաս։

Միևիթարական չէ նաեւ ընկերությունների անդամների թւի զարգացումը. ճիշդ է, անդամ գրուողների թիւը ութ փարւայ ընթացքում 357-ից (1892 թ.) բարձրացել էր 570-ի (1897 թ.),

բայց Դորանից Դէս արդէն իջել է: Եւ Դորանից աւելի կարեւոր հանգամանքն այն է, որ կանխաւժար անդամների թիւը սոսկալի չափով նւազել է այս վերջին շորս փարիներում: Այսպէս, մինչ-Դեռ կանխաւժար անդամների թիւն էր —

1895 թ-ին	420 հոգի	} այսինքն բոլոր անդամ գումարները
1896 թ-ին	514 հոգի	
արդէն 1897 թ-ին	404 հոգի,	այսինքն անդամների 70 %-ը
1898 թ-ին	289 հոգի,	» » 60 %-ը
1899 թ-ին	235 հոգի,	» » 45 %-ը

ձիշդ է, 97 և 98 թւականների ապառիկաւորները իրենց պարագը վճարել են յեփագայ փարին կամ փարիները, բայց ապառիկներ լինելը արդէն ինքնին չարիք լինելուց զատ,—իբր երեւոյթ՝ Դեռ նոր է, և արդէն այնքան սաստիկ զարգացած մի երեք փարւայ ընթացքում: Կարելի է սպասել, որ այդպէս շարունակելով՝ կ'սկսեն նաև ապառիկները կորչել և իսկական անդամների թիւը այժմեանից էլ աւելի կ'իջնի: Ոչ միայն մի ընկերութիւն իր կանոնադրութիւնով, որը պահանջում է կանխաւժարը, այլ և ոչ մի թերթի խմբագրութիւն չի թոյլ փալ բաժանորդների 65 %-ը ապառիկ, այն էլ փարին լրանալուց յետոյ: Այդ ուղղակի նշանակում է անդամների 65 փոխոսի կորուստ ընկերութեան մի փարւայ համար, որովհետև ապառիկաւորը թէ յաջորդ փարին վճարի էլ անցեալի համար,—սովորաբար նա կ'մնայ ապառիկաւոր ընթացիկ փարւայ համար. ուրեմն 2—300 հոգու փարեւժար արդէն մէջ փեղից ընդմիջւոյ վերցրած պիտի համարել¹⁾:

Ինչ փեսակդից էլ նայելու լինիք—ամեն կողմից ընկերութեան անկման նշանները ակներև են.

¹ Որքան էլ պարեքերական թերթի հանգամանքները այլ են Հրատ. ընկերութեան բնաւորութիւնից, բայց և այնպէս, քանի որ ընկերութիւնը, 6 ռ. անդամաւժարի փոխարէն առաջ 5 ռ. այժմ 8 ռուբլու գրքեր է տալիս անդամներին՝ սոցա ընտրուելիս, անհետաքրքիր չէ այս որ Մուրճը իբր ամսագիր, բաժանորդների թւի նկատմամբ Հրատ. ընկերութիւնից փաբեր է եղած. այսպէս, մինչդեռ Մուրճը 1890-ին 200 և 1892-ին յոյնքան բաժանորդ ունէր, 1899 թ-ին ունեցաւ վնարած մօտ 400 բաժանորդ:

Բազմավէպը վերջին ժամանակներս շատ է գրում և չորայր եմք մենքս բնաբանի վրայ: Դորանով ուղղում է ասել՝ թէ ևրթողիկ և լուսաւորչական: Հայերը իրար եղբայրներ են, որ, սակայն, նոր բան չէ: Դիւրամբ շակերտների մէջ առանք այն երկու խօսքերը. Բամավէպը, իբր կաթողիկ կրօնական միաբանութեան թերթ, նախ կաթողիկեայ (=կաթողիկ) կ'ասի, յետոյ միայն լուսաւորչական, թէկուզ վերջիններս մի քանի տասնեակ անգամ ասելի լինին թուով քան կաթողիկ հայերը: Բազմավէպը իր քարոզով ուշ է ասպարէզ գալիս: Մի այնպիսի ժամանակ, երբ ազգերի առաջաւոր հասարակութիւնները և նոցա արտայայտիչ մամուլը տարբեր ազգերի եղբայրացութիւնն են քարոզում և մինչև իսկ յէպի այդ կէտը տանող ազգերի համերաշխութեան, շահերի փոխադարձութեան վրայ հիմնած միջազգային իրաւունքի զարգացման վրայ են աշխատում, շատ ուշացած քարոզ է միևնոյն ազգի կրօնապէս բաժան մասերի եղբայրութիւնը՝ շարունակական քարոզի բնաբան ընտրելը: Բազմավէպից իր այդ քարոզով միայն հնութիւն է բուրումն Այո, երբ տարբեր կրօնով ժողովուրդները այնուամենայնիւ մոլորում են և իրար արում-հալածում թիւրիմացութիւնների պատճառով՝ պէտք է այդ թիւրիմացութիւնները պարզել, բաց գալ ու լուրջ ձեռով ապացուցանել թէ մի ազգի կրօնով տարբեր համայնքները պէտք է իրենց մի ազգ զգան,—այդ արդէն մի հնաքանութիւն է այժմ:

Որքան սակայն անկեղծ է Բազմավէպը իր եղբայրասիրութեան ուշացած քարոզներով. և կամ որքան նա հասկացող է հանդիսանում ազգային-կրօնական խնդիրներում: Տարաբախտարար Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան հայեցակէտը այդ խնդիրներում այժմ ևս նոյնքան նեղ է որքան նա եղել է առաջ: Դեռ ամենից առաջ նկատենք, որ ևեղայր եմք մեքը այսքան ուշ քարոզողը միայն ևրթողիկ և լուսաւորչական: Հայերին ինկարի ունի, և ու կրօնի անխորութիւնը առհասարակ, այնպէս որ այդ նոյն Բազմավէպը ևրթողիկեայ և լուսաւորչական: Հայերի շէմ է կանգնեցնում բողոքական հայերին... Այդ իսկ այդպէս. բաց նախ մի հարց տանք թէ որքան ճշմարիտ է, թէ հայութիւնը կրօնա-

կան վէճերով զբաղւած լինի, ինչպէս այդ հաւատացնել է ուզում Բազմավէպը. մի լսեցէք.

Վերջապէս կրօնքի վէճերը միշտ տաք և բռնկած լինելով, փոխաշարժ աղբիւթիւնը արմատ շրաւ մեր հաշ հասարակութեանց մէջ, և այս աղբիւթիւնը՝ այս երկու հասարակութեանց միջև եղած փոքր խրամափը չափազանց ընդարձակեց և խորացուց. որ պիտի ամփոփւի և անհետանայ, եթէ հալածենք կրօնական վէճերն և փարանջատ հալութիւն՝ իբրև հարազատ որդիք հայրենեաց, միմեանց ձեռք տալով գործեն ազգին չառաջադիմութեան համար.

Ձեռք տանք միմեանց և թալկացեալ ազգութիւնը՝ հոգի ու շունչ պիտի առնու և պիտի սթափի իր մեռելատիպ նիրհէն. (...) Ձեռք տանք միմեանց ամեն պարագաներու մէջ, և ահա արեն պիտի լիմանանք թէ ազգս ենք և ազգութիւն մը կը կազմենք. թողունք կրօնական վէճերը կրօնական թերթերու և աստուածաբանական վարդապետներու, որոնցմէ շուրջ ամեն անհատ և ամեն լրագրութիւն թող պարապի ահա նւիրական գործին, ուսկից ազգին չառաջադիմութիւնը կը սպասուի. (...)

Միթէ իրօք հայութիւնը ներկայումս այնպէս զբաղւած է — և զբաղւած է նա առհասարակ — կրօնական վէճերով, ինչպէս այդ ներկայացրած է հէնց միայն մեր այդ առաջ բերած փողերի մէջ: Պարզ է որ Բազմավէպը շեշտեր է շնու՛մ այնպէս, ուր իրականութիւնը այլ բան պիտի թելադրէր. Իրականութիւնը կարող էր, այն թելադրել այսպիսի մի հարց, որ եթէ ճիշտ է թէ հայ-կաթոլիկ համայնքները և հայ-կաթոլիկ հաստատութիւնները իրենց լքած են զգում ազգի աւելի մեծ հապաւածի կողմից, ինչպէս այդ վկայում է Բազմավէպը, ինչ ոգի պէտք էր ներշնչել նոցա որ աւելի խրախուսուած լինին ազգութեան գաղափարը և դորա հետ կապւած բոլոր զրկանքները իրենց վրայ կրող հայ-լուսաւորչականների կողմից: Որովհետեւ երկու բան անկասկած է. այն որ կաթոլիկ հայերի խորթութիւնը լուսաւորչական հայերից հետեւանք է ոչ թէ, ինչպէս Բազմավէպն է ասում, առաջինների կրած հալածանքի լուսաւորչականների կողմից, այլ հետեւանք այն փարբեր ոգուն, որ իր հետ տարել է կաթոլիկ տրուպաղանշան ամեն տեղ, ուր նա հաստատուել է ի հաշիւ այլ քրիստոնէական եկեղեցիների: Այդ չար ոգին հանրածանօթ է ոչ միայն մեզ հայերիս, այլ և բովանդակ աշխարհին: Բազմավէպը, ինչպիսի առէք, միմիայն լուսաւորչականներին է դիմում «եղբայր եմք մենք» քարոզով. և այդ էլ Դար-

ձեռք նեղ կրօնական ոգու խելադրութիւն է: Նա պնդում է թէ լուսաւորչականներից հալածւած լինելն է պատճառը որ հայ-կաթողիկոսների մի մեծ մասը մոռացաւ մայրենի լեզուն—հայերէնը—և որ նոյն պատճառով է որ կաթողիկոսները կրում եմ օտար անուններ.

«Ասիոյ կաթողիկէ հայք՝ ալն օրէն որ շատ շաւն հալածանքեր կրեցին իրենց արիւնակից հայերէն, արեւութիւնը ստիպեց նոյն խել լեզուով անջարեւլ ալդ հալածչաց շատակարգէն և անոնց մեծ մասը՝ մոռացան հայրենի բարբառը և ալլախօս եղան. և այս ողբալի եղելութեան նշաններն՝ շեռ կ'երևին փոքր Ասիոյ և Պոլսոյ հայ կաթողիկէ հասարակութեանց մէջ, նոյն հալածանքներն՝ ստիպեց զանազան, որ նաև անամբ որոշին իրենց եղբայրներէն, և ալլ ևս անոնց նոր սերունդն չեն կոչիր Տիգրան, Վաղարշակ, Արշամ, Հռիփսիմէ, ալլ էթիէն, Հանրի, Անթուան, Անթելատ:

Այս երևոյթները իսկական շիտոշութիւններից ու պատմական հետազոտութիւններից են շուրս բերւած, թէ շորանով միայն, արդարութիւն, էթիէնք գործելու համար՝ պատմական երևոյթների պատճառարանութիւնն է յեղաշրջւում: Կաթողիկոսները, կազմելով փոքրիկ անջարի համայնքներ, տեղ-տեղ շատ անգոր էին իրենց լեզուն պահպանելու համար,—ահա աւելի ճիշտ մեկնումը. իսկ շատ տեղ նոքա պահպանել են մայրենի լեզուն մինչև այսօր: Եւ այդ բանին ենթարկել են նաև հայ-լուսաւորչականները, որոնք զանազան տեղերում մոռացել են իրենց հայրենի լեզուն, մի երևոյթ, որ Բազմալէպի խմբագրութեան շատ լաւ յայտնի է:

Եւ իրան է արդեօք, թէ՛

«Կաթողիկոսալք կ'ապեն զլուսաւորչականս՝ վասն զի շեռ չեն մոռացած ալն հալածանքները՝ և կոտորածները՝ զորս կրեցին մոլեռանշութենէ յրդեալը»:

Դէհ արդէն ստիպւած ենք ասելու որ կաթողիկոսները մի առանձին ժառանգական շիւրազգածութեան տէր են քան բոլոր ալլ ազգերի անհատները: Թիֆլիսը անցեալ դարի վերջը Աղա-Մահմադիսան շահի ձեռքով աւերակ դարձեց, սոսկալի կոտորած կրեց ժողովուրդը, որը մեծ մասամբ ցրիւ եղաւ և հազարները գերի տարւեցան,—բայց արդէն շատ տասնեակ տարիներից ի վեր տեղական ժողովուրդը առհելի շէպքը մոռացութեան է տւել և նոր սերունդը աւերմունքի հարկւրամեակը լրանալու առիթով տըպ-

ւած յօդւածներէց միայն տեղեկութիւն ունեցաւ պարսկական այն գազանութիւններէ մասին, — բայց կաթողիկէները, ըստ Բազմապէսի միտմամբ վկայութեան, իբր թէ շեռ չեն տուցած այն հալածանքները և կոտորածները (?), որ նոցանից քանակ հազար հոգի կրեցին մի քանի սերունդ առաջ, Կ. Պոլսի մէջ, մի հալածանքի, որի մէջ քանակ կառավարութեան եւրոպական քաղաքականութիւնը նոյնքան և աւելի շէր կտորարեց քան հայոց պարտիարքի սորոքութիւնը:

Մի թէ, բերեմն, կողմնապահութեան ոգին չէ շարձեալ որ Բազմապէսին առեւ էր առ իս հայ-լուսաւորչականների հաշիւ այն, ինչ նա չպիտի առեր եթէ անկեղծ լինէր իր լեզուայր եմք մենք քարոզով: Ինչու նա իր յօդւածի մէջ պարտականութիւններ չի շնոււմ հայ-կաթողիկէների վրայ՝ լուսաւորչականների նկատմամբ, այլ իր խօսքը ուղղում է միայն հայ-լուսաւորչականներին: Ինչու Ռոմանով Բազմապէսը, իբր կաթողիկ կրօնական միաբանութեան օրդան, անկեղծ չէ: Անկեղծ լինելուն խանդարում է կաթողիկ կղերականութեան խոր արմատ ձգած ոգին, այն, որի շէմ բողբոում է ամբողջ լուսաւոր աշխարհը, երբեմն արդիւնքով, երբեմն ապարդիւն: Տեսէք թէ ինչ մարդասիրական ոգով էր գրում կաթողիկ հայր Շարմրյանը հայ որբերի մասին. և տեղացին հնչուն յրամները. հանգանակութեան մէջ մաս ունեցան նաև հայ-լուսաւորչականներ. վերջը իմացեց, որ այդ դումարները ծառայում էին հոգիներ փրկելու «հերձաւոր» եկեղեցու փարախից, և Մխիթարեան միաբան ձնփոշեան ծառայում էր Վանում իբր այդ հոգեփրկութեան գործակալ: Եւ ձայն շուրս եկաւ թէ 30.000 լուսաւորչականների, հացի փոխադէն, արիպել են կաթողիկութիւն ընդունելու Վան և շրջակայքը: Յալթիանակի այն գոյումները որ արձակեց հայր Շարմրյանը իր ծրագրով կատարած եղելութեան առթիւ, պարզ ապացուցին որ կաթողիկ կղերի հայ որբերին օգնելը իսկզբանէ այնպապակ չէր ունեցած, բայց եթէ նեղնընկած հայ-լուսաւորչականներին կաթողիկութիւն ընդունել տալը Յինիզմը չէր կարող աւելի մեծ մերկութեամբ երևան դալ: Եւ ծիշտ այդ բոպէին Կ. Պոլսում անստորադիր բրոշիւր հրատարակեց — անկասկած՝ գործ կաթողիկ հայոց պարտիարքարանի — ընդդէմ լուսաւորչական հայ եկեղեցու, ապացուցանելու համար

կաթոլիկ եկեղեցու հարազատութիւնը, միւսի անհարազատութիւնը, մի խօսքով մի զուտ կրօնական պայմանական-շաւանական խնդիր!:

Եւ այդ ամենը կուտում էր... հայ որբերին օգնելու գործ... կաթոլիկ կղերի կողմից:

Բազմավէպ՝ և Հանդէս Ամսօրեան խոր լուսութիւն պահպանեցին այս ամենի մասին: Որովհետեւ նոցա կրօնական ուղղութիւնը խեղրում է ամեն ինչ:

Եւ ինչի առիթով է Բազմավէպ՝ այս ամենը գրում: Սհա ինչ առիթով:

Նորերս Բազմավէպ՝ մի յատուկ յայտարարութեամբ շինեց մի տեսակ հանգանակութեան (մի պարկերազարդ հրապարակութեան բաժանորդ գրելու հրաւերով), որի արդիւնքով խոստանում էր հայ որբեր պահպանել: Վենետիկի թերթը այժմ զանգարում է թէ

«Երբեք կրօնական խնդիրներն անոր մէջ մուտ գտան և այդ եւրոպական գործին խոչընդոտն հանդիսացան»:

Եւ Բազմավէպ՝ ձեռննում է իրր թէ մի լրագիր էր որ —

«Խորոնցոց ամբողջ հայ հասարակութեանը, որոնք (?) չը մասնագիցեցան մեր հանգանակութեան. այս շարժումը Բազմավէպին բնաւ միաս չհասուց, բայց որբերը լացուց. և կրօնական մոլեւանդութիւնը ուրքի տակ առաւ նաև ազգասիրութիւնը»:

Մինչդեռ ճշմարտութիւնը սա է որ կաթոլիկ կղերը — սորա մէջ նաև Միթիարեան միաբանութիւնները — ինքն է իր շեռ ևս թարմ անցեալով յայտարարել ի լուր աշխարհի, որ հայ որբիկներին մի կորոր հաց տալը նա ալ կերպ չի հասկանում բաց եթէ կաթոլիկ և այն՝ դրեթէ անմիջապէս կաթոլիկ շարձելով նոցա:

Եւ ինչ ազգասիրութիւն է գիցուք հէնց ուսա-հայերի շրմով Վենետիկցիների ձեռքով մի տասնեակ հայ-լուսաւորական որբեր խնամելը, քանի որ նոյն որբերին խնամելու համար ուրիշ աւելի ապահով օրգաններ կան — փեղան փոճկա-հայ հասարակութիւնները, որոնք որբանոցներ են պահում: Իսկ շրմ նոցա հասցնել կարելի է — և մասամբ անուում էլ է — հայոց պարտիարքի ձեռքով:

Կեղծ արտասուք:

Բազմավէպ՝ կամենում է կաթոլիկ շարձելու առարկութեան շէն առնել՝ յայտնելով որ կաթոլիկ և լուսաւորական եկեղեցի-

ների միջև փարբերութիւնը չեն ինչ—կրօնական փոքրիկ խնդիր մը: Բայց հայ ինտելիգենցիային հետաքրքրող առարկան շաւանաբանական խնդիրը չի կարող լինել. կրօնական խնդրի մեծ ու փոքր լինելը այսօր չի չափուում շաւանաբանական նրբութիւնները ծանաչելով, մի գործ որ Բազմավէպ'ը թողնում է կղերական խոհունակ և գիտուն շասակարգին: Կաթոլիկ կղերը մի գործը կազմակերպած մարմին է, որի ոյժը զգացել են աշխարհքիս ամենամեծ հասարակութիւնները ու պերուութիւնները. շարերով կազմակերպած այդ մարմինը ունի որոշ սկզբունքներ, որ նա մոցնում է ամեն բանի մէջ: Այդ ոգին փանում է շէպի ամեն ինչ կղերին ենթարկելու շրութիւնը, իսկ այդ շրութիւնն էլ շէպի միաւոր ու ոգեկան անկումը: Միմիայն շաւ գօրաւոր պետական կազմակերպութիւններ կարողանում են շորա շէմ մարտնչել և միմիայն յաշտութեան շէպում, ժամանակի ոգին փրկել նորա ճիրաններէ: Եւ եթէ այդպէս է, եթէ կաթոլիկ պրոպագանդայի հետ կապած է քաղաքակրթութեան մի հակակրկի ուղղութիւն, մի՞թէ ինտելիգենտ սերունդներին կ'սազէր անտարբեր աչքով նայել յատկապէս կաթոլիկ կրօնաւորների գործունէութեանը քրիստոնեայ ազգերի մէջ:

Եթէ չլինէր այդ ընդհանուր պատճառը—մտքի, ռգու բռնաշարութիւնը—ինչո՞ւ պիտի այսօր Բազմավէպ'ը գանգատէր, թէ՛

«կաթոլիկէ քահանային շաւանաքը որ ամենափոքր փարբերումը միայն ունի լուսաւորչականէն, բայց շարձեալ մոլեռանդութիւնը կը մղէ գոչելու սի խաչ հան զշաւ—եղէք բողոքական բայց ոչ կաթոլիկ»:

Ոչ, ընդդիմաշրութիւնը, օրինական, բնական ընդդիմաշրութիւնը շեռ չի նշանակում չի խաչ հանել. և ոչ էլ մեզնում քարոզել է թէ՛ «եղէք բողոքական», քանի որ թէ կաթոլիկ, թէ բողոքական, թէ լուսաւորչական հաւասարապէս պէտք ունին պարզ լուսաւորութեան քարոզի. բայց այս կայ որ բողոքականների գործունէութիւնը Փոքր Ասիայում փարբեր է կաթոլիկ պատէրների գործունէութիւնից, և հէնց Մուրճի անցեալ համարի մէջ Պերմանական օրնութիւնը ծածկահայերին յօշուածում ասում էր՝

«Վերջապէս, Հիլֆսբունդի (=գերման օրնութեան ընկերութեան) շնորհիւ նոր արգելք է ստեղծուում կաթոլիկութեան փա-

րաճմանը Հայաստանում Այն ծառայութիւնը միայն որ կա-
տարել են արդէն ամերիկացիք, արժանի է արդէն որ յաջ-
ողութիւն ցանկանք Հիւրսրունդին: (Մուրճ 1900 № 4, էջ
521):

Եւ կաթոլիկ հայ հասարակութեան այն ընտրեալ մասը, որ կղե-
րական ազդեցութիւնների ներքոյ չէ, և որը մկրտել է քաղաքա-
կրթութեան ընդհանուր աւազանի մէջ, չի կարող թէ վերը ակ-
նարկած և թէ մեր այս յօդւածի միտքը այլ կերպ հասկանալ
քան ինչպէս որ պէտք է!.

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ